

Հաղորդում Գոհար Ազնաւույանի

Հայ թարգմանական գրականության մեջ բացառիկ տեղ է գրավում Արշակ Չոպանյանը: Հայ գրականության բնտիր զոհարները եվրոպացիներին ծանոթացնելու և եվրոպական առավել ականաւոր հեղինակների երկերը հայ ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու գործում Չոպանյանի երախտը մեծ է:

Չոպանյանը թարգմանական գրականության ասպարեզում աշխատել է շուրջ չոթ տասնամյակ և վաստակել այն համբավը, որին ահեհայն իրավամբ արժանի է:

Եվրոպական գրականությունից Չոպանյանը թարգմանել է առաջին հերթին Ֆրանսիական, մասամբ անգլիական, իտալական, լեհական, ամերիկյան, բելգիական, հունական և այլ ազգերի հեղինակներին: Հիշենք դրանցից մի քանիսին. Հյուգո, Դյումա (հայր և որդի), Լաֆոնտեն, Բոդլեր, Մյուսս, Միշլե, Լամարթին, Եսթրորիան, Գոտիե, Երսայր, Բայրոն, Սկոտ, Եկլի, Պո, Վերգիլիոս, Դանթե, Տաոտ, Անդերսեն, Միսթրալ, Այս և այլ գրողների ստեղծագործություններից կատարած թարգմանությունները մինչև հիմա խոր ու հանգամանալի ուսումնասիրության չեն ենթարկվել: Խնարհեմ, Չոպանյանի այս կամ այն թարգմանության առիթով զխավորապէս սփյուռքահայ և մասամբ օտար մամուլի էջերում հոգւածներ են լույս տեսել. նրա թարգմանությունների հրատարակությունների առիթով մի շարք հայանի հեղինակներ առաջարկներ են նվիրել, բայց դրանք չափազանց քիչ են Չոպանյան-թարգմանչի վիթխարի աշխատանքը զնահատելու համար: Եվ այդ քիչն էլ լավ հայտնի չէ մեր բնիկացոյ հասարակացությանը:

Չոպանյանը ծնվել է 1872-ին, Պուլի Պեշիկթաշ արվարձանում, ոսկերիչ՝ Հովհաննես Չոպանյանի ընտանիքում: Մեկ ամսական՝ զրկվել է մորից և մնացել օտարների խնամքին: Հայրը թէև հոգատար վերաբերմունք է ունեցել երեխայի նկատմամբ, սակայն առանձին գուրգուրանք չի ցուցաբերել, որին կարոտ է եղել մայրական դորովից զրկված փոքրիկը: Մեծանալով և զբաղւած զառնալով օտար ընտանիքում ու միշտալուրում՝ մեկուսացած, ինքնամոռի կյանք է ունեցել: Նվիրվել է բնիկացանության և իր միջնորդութունը գտել հորեղբոր՝ զրասեր, ազգային զործիչ, ամիրա Հարություն Չոպանյանի հարուստ գրադարանում: Փոքր հասակից կարդացել ու ծանոթացել է Ղ. Ալիշանի, Մ. Պեշիկթաշյանի, Պ. Դուրյանի, Բ. Թերզյանի, Խ. Նար-Պեշի, համաշխարհային համբավ ունեցող եվրոպացի հեղինակներից շատերի գործերին: Օտար գրողներին սկզբում ծանոթացել է մայրենի լեզուով, իսկ մի փոքր ավելի ուշ՝ զպոքոցում, բնագրերով՝ ֆրանսերեն, անգլերեն և մասամբ նաեւ իտալերեն (վերջինս բառարանի օգնութեամբ):

Չոպանյանը կարդացել և հարստացրել է իր գիտելիքները, միաժամանակ բառարանների օգնութեամբ թարգմանական փորձեր է արել մի շարք անվանի հեղինակների երկերից:

Դպրոցական հասակում արած թարգմանական առաջին փորձերին անդրադառնալով, Չոպանյանը գրել է. «Արդունքն անշուշտ պակասաւոր էր, բայց ես մեծապէս օգտուած էմ այդ թարգմանական առաջին աշխատանքներեն, զոր բոլոր սրտով կհանձնարարեմ սկսնակներուն (խորը Ս. Բոլլանի մասին է—Գ. Ա.), վասնզի գրական կազմաւորման առաջին շրջանի մեծ հեղինակներու մտածման ու ոճին հետ այդ մտտիկ շփումը թանկա-

զին նպատտ մըն է պատանիի մը համար՝ իր մտավոր բարոյական ու գեղեցկադիտական ինքնութիւնը գտնելու, ձեռնորոշելու, հղկելու ճիգին մեջը՝:

Զարմանալի չէ, որ գրականութեան, թատրոնի և ընդհանրապէս արվեստի հանդեպ ունեցած հակումների մղումով, շատ վաղ, 11—12 տարեկան հասակից, Չոպանյանը զբաղվել է ինքնուրույն ու թարգմանական ստեղծագործական աշխատանքով ու թողել ահագին գրական ժառանգություն, որի մի մասը հրապարակի վրա է, իսկ մյուս մասը, մեծ մասամբ անտիպ և ուսումնասիրության կարոտ, մնացել է իր մեծահարուստ արխիվում:

10—11 տարեկան Չոպանյանն ընդունվել է Պուլսի Պեշիկթաշի թաղային Մաքրուհյան երկսեռ վարժարանը, որ մեծ ազդեցություն է ունեցել նրա մտքի կազմավորման, զարգացման վրա: Հայոց լեզվից աշակերտել է «Մաղիկ հայ գրականության» դասագրքերի և երկու պատմավեպերի, Արշակ Նրկրորդի և Պապ թագավորի մասին գրած պատմական ուսումնասիրության հեղինակ Նդիազար Մուրադյանին: Իր ուսուցչի ձեռքի տակ և, ինչ խոսք, նրա ազդեցությամբ, Չոպանյանը կատարել է իր գրական առաջին քայլերը և հետագայում բազմիցս խոստովանել, որ ինքը շատ է պարտական ուսուցչին: Իր հուշերում նա երախտագիտութեամբ է խոսել իր մի այլ ուսուցչի մասին ևս: Խոսքը Սրապիոն Թղլյանի մասին է՝ թատերագետ, արևմտահայ թատերական գործիչ, թարգմանիչ և երկարամյա մանկավարժ: Վերջինս առանձին ուշադրություն է նվիրել ընդունակ պատանուն, օգնել, որ սպագրվեն նրա առաջին ինքնուրույն և թարգմանական գրչափորձերը: Դրանք լույս են տեսել 1885-ի «Բուրաստան մանկանց» հանդեսում:

Չոպանյանը Մաքրուհյան վարժարանում սովորել է թուրքերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն: Այդ ժամանակաշրջանից մեկ հասել են մի շարք ինքնագիր բառարաններ, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպիսի բառապաշար է ունեցել վերոհիշյալ ընդուններից և հատկապես անգլերենից: Վերջինիս ուսուցիչը եղել է հետագայում հայտնի կրթական գործիչ, մանկավարժ՝ Հովհաննես Հինդլյանը, որը հմտորեն դասավանդել է իր առարկան և որի շնորհիվ Չոպանյանը գեռ այդ վարժարանում եղած տարիներին անգլիական գրականությունից թարգմանություններ է արել: Դրա մասին նա հիշատակում է իր հուշերում:

Մաքրուհյան վարժարանում ֆրանսերենի ուսուցիչներ են եղել Պաժենոթիի և Լըսիո տիկինները: Այդ լեզվից Չոպանյանն այնքան բառապաշար և գիտելիքներ է ունեցել, որ դպրոցում, հատկապես վերջին տարիներին, բնագրից թարգմանել է Վ. Հյուգոյի «Արքայի դրոսնու» պիեսը, «Իննսուներեք» վեպից մի հատված, Ալ. Դյումայի «Դավաճանության ներսի կողմը» կատակերգությունը: Իտալացի բանաստեղծներից Տասոյի «Նրուսաղեմ աղապար»-ից մի հատված, Դանթեի «Դոփոքը»:

Նույն վարժարանում սովորելիս Չոպանյանը փորձել է հայերենից ֆրանսերենի թարգմանել հայ հեղինակներից մի քանիսի գործերը, այդ թվում Մ. Պեշիկթաշլյանի «Վաճան» թատերգությունը, որի սրբագրությունը կատարել է ֆրանսերենի դասատու տիկին Պաժենոթիին:

Ուրիշ թարգմանություններ էլ հասել են մեկ հեղինակի ձեռագրով, մի մասը լրիվ, մյուսները՝ թերի, երբեմն՝ զրարար, մեծ մասամբ՝ աշխարհաբար, որոնք պարզ գաղափար են տալիս պատանի թարգմանչի նախասիրությունների մասին:

Մի փոքր ավելի ուշ, արդեն Դաւթիո կեդրոնական վարժարանում սովորելու ժամանակ, հայերենից ֆրանսերենի է թարգմանել Պետրոս Դուրյանի լավագույն տաղերից մեկը և կենսագրական հակիրճ սեղծկությունների հետ միասին, իր ֆրանսերենի ուսու-

ցիշ՝ Լարոմպլեզի հանձնարարականով ուղարկել Ռյուսեի՝ «Լափիլյա» հանդեսում տպագրելու: Չոպանյանի թարգմանությունը լույս է տեսել հանդեսի խմբագրի հետևյալ ծանոթությամբ. «Պ. Արշակ Չոպանյանի թարգմանությունը բանաստեղծի ձեռքով կատարված թարգմանության է, միանգամայն հղորիտ ու թրթուր, ան պահած է դմալիլի համը ընաղրին»:

Արդեն երեաց, թե Չոպանյանը ինչ վաղ հասակից, արեթև մանկական տարիներից է սկսել զբաղվել թարգմանությամբ և աշխուհետև, տասնամյակների ընթացքում, թարգմանական ինչպիսի բազմակողմանի զործունեություն է ծավալել:

Կարո՞ղ էր, արդյոք, այսպիսի լայն նախասիրությունների տեր Չոպանյանը չհակվել դեպի Շեքսպիրը, չթարգմանել նրանից որևէ գրվածք, մանավանդ որ ինչ-որ չափով իմացել է անդերհեն: Պարզվում է, որ ոչ: «Իմ կյանքի վնասը հուշերից երևում է, որ Տաստե Գանթե թարգմանելիս ձեռնամուխ է եղել թարգմանելու նաև «Համլետը»:

Դառնանք «Համլետին» թարգմանությանը, դրա հետ կապված մի շարք վավերագրերին, վիպություններին և հավանական ենթադրություններին, որոնք հայ շեքսպիրյան թարգմանական գրականության պատմության և նրա ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետների համար պետք է որ հետաքրքրություն ներկայացնեն:

Նախ երկու խոսք Չոպանյանի արխիվի մասին:

Չոպանյանի եղբրական մահից հետո, 1957-ին, նրա արխիվն ամբողջությամբ Փարիզից փոխադրվեց Խորհրդային Հայաստան և հանձնվեց Գրականության և արվեստի թանգարանին:

Եվ հետո Չոպանյանի արխիվը բաժանվում է երկու մասի՝ Նամականին՝ շուրջ 32.000, գրած և ստացած նամակներ: Մյուս մասը՝ ստեղծագործական, որտեղ հավաքված են հրապարակախոսական, գրական, բանասիրական հոդվածները և «Անահիտ» հանդեսին ուղարկված թղթակցությունները: Այստեղ է ամփոփված հայերենից օտար լեզվով և օտար հեղինակներից հայերեն Չոպանյանի կատարած թարգմանությունների մի կարևոր մասը. հիմնականում՝ անտիպ, մասամբ՝ լրիվ, մեծ մասամբ՝ թերի, խառնիխուռն վիճակում, որոնց միավորելու, համախմբելու, ամբողջացնելու համար շանքեր են թափվում և դեռ պետք է դործի զրվեն:

«Համլետին» թարգմանության ձեռագիրը հայտնաբերվեց մաս առ մաս, երբեմն թերթ առ թերթ՝ ուրիշ թղթերի ու գրությունների հետ խառնված վիճակում: Դժբախտաբար, զործր զոհես չի ամբողջացած, թեև հեղինակը մի տեղ վկայել է, որ թարգմանությունն ավարտել է:

Առաջին հարցը, որ անմիջապես ծագում է և կարող է բնականաբար հետաքրքրել ուսումնասիրողին, այն է, թե ե՞րբ է կատարվել թարգմանությունը:

Մի շարք հավաստի փաստերի և Չոպանյանի հուշերում եղած վիպությունների հիման վրա կարելի է հավաստել, այդ թարգմանությունը Չոպանյանն արել է Պոլսի Պեշիկ-թաշի թաղային Մարբուհյան վարժարանում ուսանելիս: Հայտնի է, որ Չոպանյանն այդ վարժարանն ընդունվել է 10—11 տարեկան հասակում, այսինքն՝ 1882—1883 թվականներին: Մինչև 1886—1887 թթ. ուսումնական տարվա վերջը նա սովորել է այդ ուսումնարանում և դասընթացն ավարտել փայլուն գնահատականներով:

«Իմ ուսուցիչներս՝ Եղիազար Մուրատյան և Սրապիոն Թղլյան» վերնագրված հուշե-

րում Չոպանյանը գրել է. «Իր քաջալիրանքն թե առած (խոսքերը Ս. Բղլյանի մասին է —Գ. Ա.), սկսած էի հասակնս վեր հանդգնություններ ունենալ, փորձեր էի ֆրանսերեն թարգմանությունն հայերենի վերածել Ենթապիրի «Համլետը» և Տանթի «Դոփխեր» ամբողջությամբ ու ֆրանսերեն բնագրեն՝ Եսթրաքիանի «Ռենեն», Տյումա հոր մեկ խաղ և Հյուսիսի «Իննսունները» ընդարձակ վեպը»⁵¹:

30-ական թվականների այս հուշերից հետո էլ, վերստին անդրադառնալով այս շրջանի ստեղծագործական կյանքին, Չոպանյանը նշել է, որ «Համլետի» թարգմանությունը կատարել է մինչև Կեղրոնական վարժարան մտնելը, այսինքն՝ մինչև 1857-ը:

Ի՞նչն է 14—15 տարեկան պատանուն մղել թարգմանելու «Համլետը»: Ըստ երևույթին, այստեղ դեր են կատարել իր ուսուցիչները՝ անգլերենի դասատու Հովհաննես Հինդլյանը, որից նա առաջին անգամ լսել է Ենթապիրի կյանքի ու գործի մասին, և թատերագիր, հայոց լեզվի ուսուցիչ Սրապիոն Բղլյանը: Վերջինս իր ժամանակի հայտնի դեմքերից էր, իրթնությունն ստացել էր Վենետիկի Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանում, եղել էր Ղևոնդ Ալիշանի աշակերտը, բանաստեղծ Թ. Թերզյանի դասընկերը և Պ. Դուրյանի ուսուցիչը: Սերտորեն կապված լինելով հայ թատերական կյանքին, նա, բնականաբար, ծանոթ էր հայ թատրոնի շեքսպիրյան ներկայացումներին, որոնց մեջ փայլատակել է Պետրոս Աղամյանը:

Բղլյանն Աղամյանին անձամբ ծանոթ է եղել դեռևս 1868 թվականից՝ Պոլսում Ասիական ընկերության կազմակերպած ներկայացումների շրջանից, որին իր մասնակցություն է բերել Աղամյանը: Այդ նույն ժամանակներում էլ ներկայացվել է Ս. Բղլյանի «Տիգրանուհի կամ հաղթանակ հայոց ընդդեմ մարաց» պիեսը, որի ներկայացմանը հավանաբար ներկա է եղել Պ. Աղամյանը⁵²: Աղամյանի հաջողությունները շեքսպիրյան դերերում խանդավառեցին նաև պոլսահայ մտավորականությանը: Պարզ է, որ դրանցից մեկն էլ պետք է Չոպանյանի ուսուցիչ Բղլյանը լիներ: Ամենայն հավանականությամբ, Բղլյանն իր թատերասեր աշակերտին ոգևորել է Ենթապիրով ու Աղամյանով, և դա էլ նրան մղել է թարգմանելու «Համլետը»:

Կարևոր է մի ուրիշ հարց. Չոպանյանն ինչ լեզվից է կատարել իր թարգմանությունը: Մեջ բերենք նախ Չոպանյանի վկայությունը. «Օգտվելով իր դասերն և անգլիերեն-ֆրանսերեն բառարանն մը, Ենթապիրի (որուն գործերուն անգլիերեն բնագիրները պարունակող սովոր հատորը գնած էի) «Համլետը», օգտվելով նաև ֆրանսերեն թարգմանությունն մը, ամբողջապես հայերենի թարգմաներ էի»⁵³:

«Հայատառի կոշնակում» հրապարակած հուշերում ևս Չոպանյանը հիշատակել է, որ «Համլետը» ֆրանսերեն թարգմանությունից վեր է ածել հայերենի, մինչդեռ «Պայքարի» մեջ գրել է, թե թարգմանել է բնագրից: Այս երկու հիշատակումներից որն է ավելի հավաստի, դժվարանում ենք ասել, սակայն հայտնի է, որ Չոպանյանը շատ ավելի լավ է իմացել ֆրանսերեն, քան անգլերեն, թեև բացառված չէ, որ թարգմանության ժամանակ ձեռքի տակ եղած լինեին և՛ բնագիրը, և՛ ֆրանսերեն թարգմանության օրինակը: Դա միանգամայն հավանական ենթադրություն է, քանի որ մի փոքր ավելի ուշ, արդեն Կեղրոնական վարժարանում, Բայրոնի, «Մանֆրեդը», Սկոտի «Ալվինգոն», Պոլի «Աղափը» և ուրիշ երկեր, իր իսկ վկայությամբ, թարգմանել է բնագրից:

Ինչև մի տոյալ, որ այս երկթաղանթյուն հաստատող անուղղակի վկայության դեր է կատարում. Չոպանյանի թղթերում վերջերս հայտնաբերվեցին մի քանի անգլերեն-հայերեն ձեռագիր բառարաններ, որոնք կազմված են Մաքրուհյան վարժարանում սովորե-

յու տարիներին Դրանցից մեկը կազմված է 1886-ին, իսկ մյուսները, կարելի է վստահությամբ ասել, կազմված են Մարբուճյան վարժարանում ուսանելու և «Համլետը» թարգմանելու շրջանի մոտ Սրանց մեջ ընդգրկված անդերևն բառերից (սրտնց թիվը հասնում է շուրջ 2500-ի) շատերի իմաստը կապվում է «Համլետի» մեջ գործածվող բառապաշարին։ Հիշյալ ենթադրության օգտին է խոսում և այն փաստը, որ նույն շրջանում Չոպանյանն անդերևներից է թարգմանել Գերմավիերի «Անտոված» վերնագրով ընդարձակ բանաստեղծությունը։

Ասվածին ավելացնենք նաև հետևյալը. Չոպանյանն իր հուշերում գրել է, որ Մարբուճյան վարժարանում ուսանելու ժամանակ շատ թարգմանություններ է արել օտար ճեղինակներից, սակայն սուպերոսիան է հանձնել միայն մեկը Դա, ինչպես և նրա թարգմանությունները լույս են տեսել «Ռուսաստան մանկանց» հանդեսում։ Չոպանյանը 1886-ի սեպտեմբերի 29-ին մի նամակ է գրել «Ռուսաստան մանկանց» հանդեսի խմբագրությանը՝ Հիշատակելով այդ հանդեսում մի անգամ արդեն սուպերոված լինելու փաստը, նա նոր նշով է ուղարկում՝ գրելով. «Հուսով եմ, թե մեծաշուշակ ճեղինակին համբավն և գայն թարգմանելու համար իմ բրած անթիվ ճիգերս պիտի կարենան բանալ «Ռուսաստանի» սյունակներն այս հոգվածին համար...» (հոսքը վերաբերում է Ֆենելոնի «Վարք նախնի մեծանուն փրկստփայլից» գրվածքի թարգմանությանը)։

Տասներեքամյա պատանին արդեն համարձակորեն հրապարակ է եկել իր ինքնուրույն և թարգմանական առաջին փորձերով. հիրավի, զարմանքի արժանի երևույթ։

Ինչ վիճակում է մեզ հասել «Համլետի» թարգմանության ձևաղբյուրը։

Թարգմանությունը կատարված է առանձին և տարբեր չափի ու գույնի թերթերի վրա՝ ցրված ամբողջ արխիվով մեկ։ Դա երկարատև ջանքեր պահանջեց գործն ի մի բերելու համար։ Առայժմ հաջողվեց ամբողջացնելու առաջին արարից մինչև շորրորդի 2. տեսարանը նկատյալ։ Պակասում է չորրորդի 5. տեսարանը և հինգերորդ արարն ամբողջությամբ։ Մնացածը գեղես չի գտնվել, բայց բացառված չէ, որ արխիվի վերջնական կարգավորման ժամանակ հայտնաբերվի նաև վերջին հատվածը և ամբողջացվի թարգմանությունը։

Պետք է ենթադրել, որ պահպանված թարգմանությունը առաջին սեպտեմբերյան է, որովհետև առաջին արարի ձևագրի վրա կան բազմաթիվ շնչումներ, երբեմն ամբողջական էջերով։ Աստիճանաբար, փորձ և վարժություն ձևոր բերելու շնորհիվ, այդ շնչումները նվազել են, իսկ վերջում համարյա՝ անհետացել։ Առաջին էջերում թարգմանության լեզուն, ոճը անհարթ է, իսկ վերջում՝ ավելի հզվիված ու ռահուն։ Ասեմ վկայում է, որ առաջին և վերջին արարների թարգմանությունները միմյանցից հեռու ժամանակներում են արված, մոտավորապես մեկից մեկ և կես տարվա ընթացքում։

Հետազոտում Չոպանյանը չի անդրադարձել «Համլետի» թարգմանությանը. Հավանաբար պատճառը Մասեճյանի թարգմանությունն էր (լույս է տեսել 1894-ին), որի համեմատությամբ իր կատարածը համարել է պակասավոր և անարժան նկատել լույս աշխարհ բերելու ի դեպ, Չոպանյանը դրախտել է Մասեճյանի թարգմանած «Համլետը»¹⁵։ Այդ հոգվածից երևում է, թե նա որքան լավ է իմացել Երևույթին ընդհանրապես և «Համլետ» որդերգությունը՝ մասնավորապես։

Անկախ Չոպանյանի թարգմանության մակարդակից, նրա արած գործը պատմագրական մի իրողություն է, որ հարստացնում է հայ շերտպիրականի պատմությունը և դա կդրավի իր տեղը շերտպիրյան մինչմասեճյանական թարգմանությունների մեջ։

Անելով այս համառոտ հաղորդումը հայ մշակույթի երախտավոր գործչի վաղ շրջանի թարգմանություններից մեկի մասին, դրանից մի հատված (Համլետի առաջին մենախոսությունը) ներկայացնում ենք բնթերցողին և մասնադիտական շրջաններին՝ այդ թարգմանության մասին պատկերացում տալու համար:

ՀԱՄԼԵՏ

Ա. Արար. (երկրորդ տեսիլ)

ՀԱՄԼ.—Ո՛հ, ինչո՞ւ երկրիս կարծեցյալ կեղևն չկակուղնար, չհալիր վշտեն և արտասված հեղեղներով շողնշանար, կամ ինչո՞ւ հավիտենական յուր շանթն արձակած չէ անձնասպանին դեմ: Ով Աստված իմ, Աստված իմ, որչա՞փ ձանձրալի, անհամ և սնոտի են աշխարհի ամեն վայելքները. Աստված իմ, ինչպե՞ս կարհամարհեմ այս աշխարհը, որ կձանձրացնե զիս: Անպտուղ և խոպան դաշտ մ'է սա, դառն պտուղներով և վայրենի և թանձրամիտ մարդիկներով լի: — Ինչպե՞ս գործերն այս աստիճանի հասան, դեռ երկու ամիս է իր մահվանեն ի վեր:—Ո՛չ, դեռ երկու ամիս ալ չկա: Այնչափ կատարյալ թագավոր մ'էր նա, որ ասոր հետ բաղդատելով, Աստված մ'էր իզասերի մը քով. այնչա՞փ գորովալի էր մորս համար, որ թույլ չէր տար հողմոց ուժգնապես փչելով դայն բարկացնել: Երկի՞նք և երկիր, պե՞տք է, որ հիշողությունս չկորսվի. ի՞նչ, կամուսնանա անոր հետ որովհետև նա դայն հրապուրեց յուր հարստությամբն, և սակայն դեռ ամիս մը անցավ... Չեմ ուզեր այս բանին վրա մտածել: Տկարություն, դու և կինը միեկնույն անունն ունիք: Դեռ ամիս մը չկա: Նույնիսկ դեռ չէ հինցած այն կոշիկն որով նա յուր ամուսնույն ետենն զնաց արտասվելով: Այո՛, նա: Ո՛վ երկինք, անասունը, որ զուրկ է բանականութենի, ավելի երկար առեն պիտի պահեր յուր տրտմությունը: Ամուսնացած հորեղբորս հետ, որ չնմանիր բնավ հորս ինչպես ես՝ Հերակլեսին: Ամսվա՞ն մը մեջ: Ամուսնացավ նա դեռ արտասուքեն ուռեցած շաքերուն կարմրություն չանցած: Ո՛հ, հանցավոր շտապում. սրբապի՛ղծ ամուսնություն մը ընել: Ասիկա լավ բան մը չէ և չիրնար ըլլալ: Բայց, խորտակե, սիրտ իմ, բանի որ ստիպված եմ լեզուս շղթայել:

(Կմտնեն Հորացիոս, Բեռնարդոս, Մարկելլոս):

1. Ա. Չոպանյան, *Իմ ուսուցիչներս՝ նդիպար Մուրատյան, Սրապիոն Բղվյան, «Հայաստանի կոչնակ», Նյու Յորք, 1930, № 1:*
2. «Ռուսաստան մանկանց»—Հավաքածու բարոյական, բրիստոնեական, պատմական, ուսումնական, աշխարհագրական և այլ պիտանի դիտելյաց պատկերազարդ ամսագիր, լույս է տեսել Կ. Պոլսում 1882—1890 թթ., հրատարակիչ՝ Նշան Պերպերյան, խմբագիր՝ Կ. Կարապետյան և այլա Ս. Տյովլեթյան: «Ռուսաստան մանկանց» հանդեսում լույս է տեսել Ալեքսանդր Կիրովի «Փորրիկ Սավուսցին», որի մարդկիր օրինակը գտնվում է Չոպանյանի արխիվում:
3. «Իմ կյանքի վեպը», «Պայքար» (Ռոստոն), թերթն № 32:
4. «Իմ ուսուցիչներս՝ տիկին Պրաճիտթի, տիկին Պլանշ Լյուի», «Հայաստանի կոչնակ», Նյու Յորք, 1931, № 1:
5. «Հայաստանի կոչնակ», 1930, № 1:
6. Գ. Ստեփանյան, *Ուրվագիծ արեւմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1, 1962, էջ 314—315:*
7. «Իմ կյանքի վեպը», թերթն № 32:
8. Գրականության և արվեստի թանգարան, *Չոպանյանի արխիվ, նամականի:*
9. Նույն տեղում:
10. Մեր զրբերը—«Համլետի» թարգմանությունը. «Մադիկ» հանդես, 1895, Պոլս, № 1:

ՄԻ ՄՈՌԱՑՎԱԾ ԷՋ ՄԱՍՆԶՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻՑ

Հաղորդում վաւագատ վաւղանելի

Պոլսում հրատարակվող «Սուրհանդակ» թերթի աշխատակիցը 1901-ի հունիսին փարիզում այցելել է այդ ժամանակ դիվանագիտական միսիայով Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում գտնվող Հովհաննես Մասեճյանին և նրա հետ ունեցած իր զրույցի մասին մի ակնարկ է տպագրել վերոհիշյալ թերթի 168-րդ համարում:

Այդ ակնարկը, որ մինչև հիմա չի հիշվել Մասեճյանին նվիրված հոդվածներում և վերջերս միայն վերաշարադրված տպագրվել է «Ալիբում», ուշագրավ է նշանավոր թարգմանչի կերպարն ամբողջացնելու առումով:

Նախ՝ Մասեճյանի արտաբերելու «Սուրհանդակի» աշխատակցի. «Անկեղծությամբ և բարոյությամբ լեցուն լայն դիմերի մը վրա կրացվին երկու սե, խոշոր, խնացի աչքեր: Բարձր ճակատ մը, որ իր ետեր կ'օվանալորեր ամենն փայլուն, ամենն զորեղ ու ամենն արգավանդ իմացություններն մեկը: Իր խիստ թավ և թուխ պեխերը՝ առնական, աննվաճ կամք մը ու անհողողող նկարագրի մը տպավորությունը կշեշտեն: Իր ամբողջ գեմբեն կարտացոլե հմայքի ու ազնվության անդիմադրելի ճառագայթում մը»:

Նկատելով, որ «Սուրհանդակի» աշխատակիցն իր այցելությանը հարցազրույցի հանգամանք է հաղորդում, թարգմանիչը շտապում է կանխել. «Ո՛հ, ի՛նչ հարկ, ես չեմ սիրեր շուրջս հանված աղմուկը»:

«Սուրհանդակի» աշխատակիցը, տեսնելով սեղանի վրա «Համլետի» հայերեն թարգ-